

Владимир Вучковић

Академија за националну безбедност у Београду

matinski.1@gmail.com

ВЛАДИКА НИШКИ ДР ЈОВАН ИЛИЋ И ЊЕГОВ ОДНОС ПРЕМА СВЕШТЕНИЧКОМ УДРУЖЕЊУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (ИЗ АРХИВА УДБЕ)

(прилог историји Нишке епархије и СПЦ)

Апстракт: Рад се бави односом владике нишког др Јована Илића према свештеничком питању (удружењу) после Другог светског рата. Нову, а можда и праву слику о томе даје грађа која потиче из Архива Удбе у Нишу о Јовану Илићу, што може да послужи и као основа за даље истраживање. Важна су и сећања појединих свештеника и монаха Нишке епархије који су живели у том периоду. Такав додатак је уподобио рад. Истраживање обухвата време од Другог светског рата, па до смрти владике Јована Илића.

Кључне речи: Владика Јован, Српска православна црква, Свештеничко удружење, Нишка епархија, свештеномонаси, комунизам, Југославија.

*

Комунистичко вођство Југославије је још током Другог светског рата озбиљно започело са разматрањем будућег правног положаја СПЦ и предузимања евентуалних, неопходних политичких корака по том питању. То је спадало у важне аспекте конституисања, функционисања и учвршћивања будуће нове власти. Размишљали су и о могућим делотворним акцијама које би се предузеле у циљу потпуне пацификације и придобијања свештеника СПЦ који нису показивали отворено непријатељство према КПЈ, партизанском покрету и комунистичком руководству, већ су рат провели у мирном црквеном животу. Крајњи циљ који тада још увек није потпуно јасно дефинисан односио се на што интензивније урушавање идентитета СПЦ као средишта српске идеје која је од настанка КПЈ представљана као највећи непријатељ комунизма. У том смислу, на иницијативу и под покровитељством Врховног штаба НОВ и ПОЈ, посебно свештеника Владе Зечевића, члана ЦК КПЈ, у новембру 1942 године, одржана је Скупштина у Српској Јасеници на којој је учествовало 25 православних свештеника и богослова. То је касније послужило као основа за послератно оснивање свештеничких удружења у свим републикама. Најпре је то учињено у Хрватској, где је и било највише свештеника у партизанима. Један од најистакнутијих чланова био је свештеник Ратко Јелић.¹ Одмах се по називу јасно видео један од главних циљева ове организације (Савез удружења православних свештеника СФРЈ), а то је избацивање било какве идентитетске везе са Српском православном црквом којој су припадали сви свештеници у СФРЈ, као и инсистирање на уопштеном православљу.

¹ Слијепчевић 1991, 294, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

Висока јерархија СПЦ била је резервисана према свакој одлуци комунистичког вођства која се односила на српску цркву. Нису имали посебна очекивања од нових, интернационално настројених власти, чија се централа налазила у тадашњој совјетској и атеистичкој Москви.

Тајна комунистичка служба нове Брозове Југославије одмах је уврстила нишког владика Јована у ред највећих непријатеља нових власти. На то указују и први званични извештаји Удбе: *„На првој послератној седници Св. архијерејског синода на којој се дискутовало шта црква да уради и како да се односи према новој ситуацији говорио је и нишки владика, др Јован Илић и том приликом извео закључак да за цркву наступају тежки дани и да треба да се припреми за то. Владика је о томе рекао: „Црква треба да се припреми за све догађаје који могу да наступе. Познати су принципи по којима се данас влада. Пошто се не иде редовним путем, можемо се надати свему. Када ће то бити не зна се, и зато се треба припремити“.*²

Посебно важан био је и став патријарха Гаврила Дожића о Свештеничком удружењу које се стварало. Патријарх то није подржао. После повратка у земљу, 1946. године, Дожић је сазвао први Свети архијерејски сабор, априла 1947. године. Владика нишки Јован је потврђен за члана Синода СПЦ. Из нових извештаја Удбе видело се да епископ нишки Јован ни у једном тренутку није могао да се помири са новим стањем у држави: *„Акцију свештеника на оснивању удружења, владика је осуђивао. Прогањао је свештенике који су се на тој линији активирали. На седницама Синода, изјашњавао се против сваке сарадње цркве са народним властима, па и признање удружења.“*³

Не постоје јасни докази да је владика Јован био против сарадње српске цркве са новим, државним властима, али је био против свега онога што је утицало на урушавање суштине СПЦ.

Поједини црквени историчари су прилично нејасно дефинисали стање у српској цркви после рата, наводећи да је „ометање и отежавање црквено-богослужбеног живота у Србији долазило од ревнилаца нове власти.“⁴

То је недвосмислена истина, али је можда правилније рећи да је ометање функционисања СПЦ наступило као друга фаза, после окончања прве – немилосрдног физичког ликвидирања свештеномонаха СПЦ без суда и пресуде, посебно оних који су се у рату ставили у активну службу националних снага, а против КПЈ. Та прва фаза је однела многе животе свештеника и монаха. Српска православна црква до данашњег дана није покренула све процесе утврђивања истине таквих злочина према свештеницима и монасима са циљем кажњавања криваца. На простору Нишке епархије и те како је постојало физичко убијање и монструозно ликвидирање јереја и монаха СПЦ. Овде наводимо само случај из села Гркиње (*Заплање, Нишка епархија*). За Ускрс 1945. године из храма Успенија Пресвете Богородице изведен је свештеник Риста Поповић и одведен од стране нових комунистичких власти у непознатом правцу. Најближима је само објашњено да је крив што је тајно, ноћу причешћивао народ, упркос забрани нових власти. До дана данашњег свештеник Риста Поповић се води као нестало. Тај случај је остао потпуно неистражен и незавршен. После његовог одвођења, на црквену зграду је бачена ручна бомба.⁵

² Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

³ Исто.

⁴ Слијепчевић 1991, 259, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

⁵ Део архиве цркве Гркињске, храм Успенија Пресвете Богородице, у поседу аутора, посебно казивање дугогодишњег црквењака Јакова Николића (сада покојног).

Циљ таквих акција комуниста био је не само застрашивање верника и свештеника, већ и обезглављивање цркве, посебно у националним крајевима, како би се што пре увео комунизам. Такве методе су у великој мери успевале.

Све то је утицало на отежано сређивање црквених прилика после рата.

Главни разлог је био познат – СПЦ је имала статус идеолошког противника нових власти, не само због политичких и моралних супротности већ и због већинског сврставања на страну монархистичких војних и политичких снага у претходном рату. Комунисти су истицали да је најтеже било у епархијама – Нишкој, Тимочкој и Рашко-призренској.⁶

У Нишкој епархији је владика Јован од самог почетка (ослобођења) ревносно инсистирао на старим духовним вредностима. Удба је то озбиљно и прилежно бележила: „Октобра 1945. године, владика Јован и свештеник Радомир Антић су приликом литургије помињали краља Петра II Карађорђевића. Том приликом настала је гужва у цркви јер су „омладинци и радници“ на челу са Добрилом Перовић протествовали код владике Јована. Владика им је одговорио: „Ви сте власт, забраните нам да то радимо, па ми онда нећемо“.⁷

То је само један пример тешког мирења владике Јована са новим стањем у држави.

Целе 1946. године, владика је истрајавао у својим ставовима, што се очигледно није допадало новим властима: „Владика Јован је 8. маја 1946. године освештао цркву у селу Крушевици код Крушевца. Том приликом је рекао: „Све је пролазно и ово ће проћи. Ово данашње време је време када се свештеници убијају и прогањају“. Забележено је још и то да су дочек Јована организовали „реакционари“ Сотир Дунда и Гордана Микетић.“⁸

У Крушевачком архијерејском намесништву, после рата је страдало доста свештеника, што је било познато епископу Јовану. Све то је утицало да своје виђење стања у СПЦ, овај архијереј не крије већ јавно износи. У једном од извештаја Удбе о томе се и каже: „Владика Јован је 12. јула - за Петровдан - 1946. године боравио у селу Јелаиници код Ниша. Том приликом је у беседи изјавио: „Свештеници су у прошлом рату убијани и злостављани зато што су они били срце и глава српском народу. Због тога су свештеници много страдали те је на њима да и сада помогну српском народу и просвете га“.⁹

Очигледно је да је владика од свештеника очекивао већу жртву него што су могли да поднесу.

Свеукупна ситуација у СПЦ није била најбоља, превише проблема је остало још из рата, а требало их је решавати по приоритетима. Због слабог материјалног стања било је доста непопуњених парохија. Додатни притисак био је и од нових комунистичких власти које су појачале рад на што већем и јачем ширењу сопственог утицаја на СПЦ. Тако је 5. августа 1946. године и формално основано Удружење српских православних свештеника у Хрватској са 135 чланова. Иницирао га је прота Илија Ћук, учесник НОР-а и то је представљало прво такво удружење.¹⁰

Из званичних изјава свештеника о томе, може се видети и улога нове власти: „Ми смо у спровођењу организације Удружења свештеника по републикама водили рачуна да

⁶ Слијепчевић 1991, 262, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

⁷ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Слијепчевић 1991, 295, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

организација буде оформљена према државној организацији као најбољи пут (1.12.1947) ка успеху Удружења.¹¹

Што се тиче Нишке епархије, између осталог, једна од првих „брига“ Свештеничког удружења (у свом гласилу „Весник“) односила се на крајеве око бугарске границе и евентуалним међународним проблемима око тога: „У источном делу Нишке епархије око Црне Траве и бугарске границе читаве општине немају свештенике, док према самој бугарској граници свако село га има. Због тога може доћи до нежељених политичких проблема. О правилној расподели црквених кадрова, наши надлежни црквени органи се слабо интересују.“¹²

Таква замерка очито је била упућена епископу Јовану, пошто је тај крај представљао део Нишке епархије. То питање је имало посебан национални значај и превазилазило је надлежност владике нишког. Јосип Броз је одржавао и пријатељске односе са Георги Димитровим, шефом Коминтерне још из времена пре Другог светског рата. Приликом избора новог генералног секретара КПЈ, 1937. године (други кандидат, Милан Горкић је био позван у Москву, где је ухапшен и ликвидирао), Димитров је помогао Брозу, који је почео да преузима партију. Нову подршку Коминтерне, Броз је добио и 1939. године, када се вратио у Југославију и формирао ново руководство КПЈ. Веза између КПЈ и Коминтерне на челу са Георги Димитровим функционисала је преко радио станице у Загребу којом је руководио Јосип Копинич.¹³

То је био и један од мало познатих разлога због чега је КПЈ чувала бугарски карактер становништва нове Југославије и није дозвољавала враћање старом, српском идентитету који им је присилно промењен 1941. године, после окупације нацистичких сила са којима је тадашња Бугарска била у Пакту. То становништво је у неколико наврата силом бугаризовано (од стране Руса 1878, Бугара 1915, нациста 1941 и на крају Брозових и коминтерновских комуниста 1945). До данашњих дана је тако и остало. Не само због тога, већ и због дубљих и тежих последица, владика Јован је био отворени, ревносни противник оснивања свештеничких удружења под покровитељством нових власти. *Удба је све то пажљиво пратила: „Став владике Јована у вези свештеничког удружења, како у вези формирања, тако и са признавањем од стране епископата био је негативан. Владика је против и постојања и признавања овог удружења. Нападао је свештенике који су се ангажовали у формирању и раду истог и писмено тражио од свештеника који су пришли удружењу да се одрекну припадништва и изразе покајање. У једном броју Весника од 1952. године, нападнут је као непријатељ, али није реаговао.“*¹⁴

Осим владике Јована, већи део епископата СПЦ није пристајао на нови вид организовања свештеника. Важније за ове режимске свештенике који су отворено прихватили комунистичку власт било је што су их представници државних власти свесрдно подржавали. Да би добили додатну подршку, децембра 1947. године, тадашњи свештеници из Удружења су примљени и код Јосипа Броза. Иако без сагласности (благослова) својих владика, свештеници су 3. марта 1948. године сазвали Скупштину у Београду, која је покушала да утиче на патријарха Гаврила Дожића и Свети архијерејски Синод, али они нису попустили. Резолуцијом, донетој на Скупштини нападају се реакционарни кругови у цркви: „Поједини епископи су издали сјајне традиције нашег народног свештенства као и народни карактер православне цркве и интересе народа и

¹¹ Весник, број 68. од 1.12.1951. године.

¹² Весник, број 515-516, септембар 1970. година.

¹³ Немања Девидић, *За Тита и партију, партизански покрет у Србији 1941-1944* (друго издање), Службени гласник, Београд 2022, 86-87.

¹⁴ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

бесрамно су се ставили у службу унутрашњег и спољњег непријатеља. Позивамо тај мали број епископа и свештеника у земљи да се оgrade од тога и одбаце зло које се усадило у њиховим душама.“¹⁵

И даље се инсистирало на избацивању префикса „српски“ из свих званичних назива и саопштења удружења, већ се СПЦ означавала само као Православна црква.

У наредним годинама такав рад само је појачаван.

У децембру 1947. године, свештеници из Удружења су критиковали клерикализам у цркви и тражили демократизовање црквене управе. Свештеник Ратко Јелић је истицао партизанске заслуге свештенства. Оно је, по њему, правилно схватило ново време и нови друштвени поредак.¹⁶

У таквој ситуацији, поједини црквени историчари новије генерације покушали су и да у историјском смислу помире владика Јована са противницима из редова режимског свештенства, наводећи да су у Нишу „Удружење и владика Јован заједно основали Пододбор свештеничке задруге удруженог свештенства ФНРЈ са циљем обнављања храмова и манастира.“¹⁷

Владика Јован је пристајао на овакве појединачне идеје које су доносиле добробит Нишкој епархији, али нису утицале на његов већ изграђени став да Свештеничко удружење зарад увођења новог друштвеног поретка разара основне црквене вредности. Да нису имали часне намере према Јовану, већ су им циљеви били сасвим другачији, види се и по томе што су свештеници из овог удружења истицали да се боре за утврђивање тековина НОР-а, слободе земље и братства и јединства.¹⁸

Српску православну цркву којој су званично припадали уопште нису ни помињали, већ су ревносно радили на организовању републичких свештеничких удружења. У Београду се 3. марта 1949. године састало 295 свештеника и основало Савез удружења православног свештеника ФНРЈ. У Савезу се и даље инсистирало на негирању српског имена Удружења свештеника, као да превасходно нису били чланови СПЦ. Дobar део епископа био је против оснивања удружења, називали су га неканонским и позивали свештенике да не приступају.¹⁹

У исто време (марта 1949) креће са радом и Свештеничко удружење у Нишкој епархији.

Режим је у томе видео велики успех, па их је Јосип Броз поново примио 23.12.1949. године, када су се похвалили да обухватају седамдесет процената православног свештенства Југославије.²⁰

Слична пракса настављена је и у годинама које су долазиле. У јануару 1950, свештеници су код Јосипа Броза поставили питање социјалног осигурања старих и изнемоглих свештеника, њихове деце и удовица. Броз је прихватио иницијативу и објаснио да ће то питање бити решено.²¹

С друге стране, Свети архијерејски сабор је на свом заседању одбио све захтеве Свештеничког удружења. Од стране високих представника овог удружења то се објашњавало чињеницом да ниједан од епископа није показивао интересовање за

¹⁵ Слијепчевић 1991, 296, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

¹⁶ Слијепчевић, 296.

¹⁷ Мидић 2019, 265, *Историја православне епархије Нишке*.

¹⁸ Весник, број 45. и 46. од 15. марта 1951. године.

¹⁹ Весник, број 45. и 46. од 15. марта 1951. године.

²⁰ Слијепчевић 1991, 297, *Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига*.

²¹ Исто, 298.

партизанску борбу, као и да је оријентација епископа била англоамеричка. Залагање патријарха Гаврила Дожића за пуч 27. марта 1941. године није било у духу комунизма. Разлог размимоилажења између епископата и вође групе ових свештеника је у различитом схватању националног ослобођења и националне државе.²²

Потпомогнути државним апаратом, свештеници из Удружења нису попуштали на свом путу прекида са старим вредностима СПЦ и изградњом нових у духу хришћанско-комунистичких, односно, уподобљавању личности свештеника и црквеног живота са новим временом комунизма у земљи. Свештеници из Удружења нису крили своје намере за преображај цркве у духу новог времена. Због тога су отворено изјавили да су им највеће сметње чинили, а да и даље то раде епископи нишки Јован, шабачки Симеон, будимљански Макарије. Написали су да поштују епископе, тако чувају карактер цркве, али да ће се борити против тога да постану епископска црква.²³

Поред тајне борбе од стране режима (Удбе), постојали су и јавни пропагандни наступи. Тако је октобра 1953. године у Народним новинама у Нишу изашла карикатура владике Јована под називом „*Не удри ближњег свог*“, на којој се Јован исмева као народни непријатељ поводом кризе око Трста.²⁴

Нема помена о томе у документима Удбе, али је владика са лојалним свештеницима у Нишкој епархији покушавао да настави ширење већ устаљених правила црквеног живота из времена пре освајања власти комуниста. О томе сведочи посебан извештај Удбе: „*Од 12-28. августа 1957. године дешавала се занимљива ситуација у селу Подгорцу код Крушевца. Свештенник Љубодраг Петровић из овог села кренуо је са организацијом верске наставе и образовао хор при цркви, што није промакло локалним активистима партије. Одмах је то дојављено централни Удбе у Нишу која је у договору са месним властима одмах ову активност свештеника Петровића окарактерисала као "непријатељску". Штавише, настојања свештеника Петровића да духовно освежи народ добио је третман политичког организовања. Локални комунистички представник власти из села Подгорца, коме није забележено име, том приликом је рекао свештенику Петровићу: "Ми идемо ка томе да се народ одрекне свега тога а ти ћеш сада то да оживљаваш. То не може". Секретар Месног Комитета КПЈ Подгорца отишао је у својим изјавама најдаље када је приликом прославе нове 1958. године чланове хора и слушаоце верске наставе назвао "бандом и друштвеним шљамом".*

Није познато шта се дешавало са свештеником Љубодрагом Петровићем, али уколико се узме у обзир целокупна ситуација у држави, може се лако закључити.

Представници државе су наставили са подршком Свештеничком удружењу у свим сегментима, па тако у Нишу, 1958. године добијају на коришћење национализовану зграду Привредне задруге епархије Нишке.²⁶

Владика Јован се није мирио са таквим стањем, па се чак и обраћао високим политичким руководиоцима Југославије. Удба је све то бележила: „*Поводом безобзирног одузимања имовине појединим манастирима Нишке епархије, владика Јован се писмом обратио Александру Ранковићу. Писмо је датирано на 20. јун 1957. године и у њему владика каже: "Аграрном реформом одузет је посед манастиру Светих Архангела у Изатовцу, а требало је - по том истом закону - да се врати 10 хектара. Манастиру Круцу код Пирота остављено је мање од 10 хектара, манастиру Темска остављено је*

²² Исто, 309.

²³ Исто, 312.

²⁴ Мидић 2019, 266, *Историја православне епархије Нишке*.

²⁵ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

²⁶ Мидић 2019, 266, *Историја православне епархије Нишке*.

само 7 хектара. Ништа мање гора ситуација није ни у манастиру Сињачком, где је - додуше - остављено 10 хектара, али су сељаци из села Сињца сву имовину заузели".²⁷

Није познато како је Ранковић одговорио, али постоји једна фотографија која доста говори о његовом односу према епископу Јовану. Владика се сусрео са Александром Ранковићем, потпредседником Савезног извршног већа на пријему поводом Светог архијерејског сабора, 1961. године. На фотографији Ранковић у устима држи мушпиклу са цигаретом док разговара са владиком Јованом.²⁸

Удби није могла да промакне ниједна ситница, па је тако бележила и обраћање појединих свештеника епископу Јовану: „Исте године забележено је и да се свештеник из села Орљана жалио владика Јовану на тешко материјално стање. Наводећи да се народ под притиском нових власти и јаке пропаганде скоро у потпуности одвојио од цркве годишње има само 10-12 крштења и 4-5 сахрана, тако да живи у потпуној материјалној беди. Због тога од владике тражи било какву помоћ.“²⁹

Непознато је шта је одговорио владика, али је био немоћан да помогне оваквим свештеницима. Када му се обратио свештеник Јован Цветановић из Горњег Барбеша (храм Св. Ђорђа), владика му је рекао: „Само буди тамо, да народ види мантију“. Свештеник Цветановић је више пута извођен на исценирана стрељања од стране комуниста како би црквену имовину пренео држави, али је он то одбијао. Преживео је све и упокојио се почетком двехиљадитих година.³⁰

Можда најбоље стање у Нишкој епархији описује документ који је владика добио почетком 1958. године, а што није промакло Удби: „Владика Јован је добио акт из парохије Бошњачке, архијерејског намесништва Лебанског (заведено у нишкој Удби под бројем 12 од 25.3.1958), који, у ствари, представља извештај о понашању комунистичких власти према цркви и пропаганди коју спроводи ова власт преко просветних радника. У акту стоји: „Не бирају се средства да се верни одврате од вршења верских обреда, антирелигиозна пропаганда је у пуном јеку. Од стране представника народне власти врши се притисак на верне да са вршењем верских обичаја престану и то не само они који су запослени, већ и њихови родитељи. Костадин Николић из Доњег Врановца престао је да прима свештеника јер ће сина да му отпусте из службе. Од стране просветних радника притисак на ђаке је страшиан – поред предавања у школама, прети се ђацима разним казнама. Одређују се ђаци „агенти“ да мотре на остале и обавештавају наставнике. Учитељи у В. Вајловцу наредили су деци да не смеју да прилазе свештенику када се код куће затекну приликом свећења водице. Никола Даниловић, учитељ у Пертату наредио је ђацима да прве посне недеље неизоставно дођу у школу ради пријема доручка, само да се који од ђака не би причестио. Ове године изведена је светковина прославе у цркви, па су декламовали осмогодишњи ђаци из Бошњаца Драган Ђорђевић и Никола Станковић. Због тога су кажњени смањењем оцене из владања. Учитељ Раде Кривокапић Драгана је тукао батинама, а учитељ Божа Николић је Николи одузео песмарицу о Св. Сави коју је издао Св. архијерејски синод. И ове године је радио домаћички течај за одрасле девојке којима су руководили просветни радници. Приликом предавања говорено им је да не верују у Бога, не иду у цркву. Нарочито им је наређено да не сме ниједна да изостане прве недеље Часног поста, а то само због причешћа“.³¹

²⁷ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

²⁸ Мидић 2019, 268, *Историја православне епархије Нишке*.

²⁹ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

³⁰ Лична архива блаженопочившег јереја Јована Цветановића у поседу аутора.

³¹ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

Слична ситуација владала је и у осталим деловима Нишке епархије.

Владика Јован је 1960. године присуствовао оснивању Музеја епархије Нишке и приликом отварања изложбе је похвалио рад Свештеничког удружења, истакао значај њиховог труда у очувању духовног наслеђа Епархије. Отварању изложбе је присуствовао и прота Милан Смиљанић, председник Свештеничког удружења ФНРЈ.³² По овоме се може видети да је владика Јован помало попуштао на најнижим нивоима, уколико је било у интересу Епархије и СПЦ, али је остајао чврст у кључним и фундаменталним ставовима.

Постоји и пример где је владика присуствовао Скупштини Свештеничког удружења што је забележила Удба: *На скупштини удружења одржаној 20.9.1962. године у Нишу дошао је и владика Јован. Једна од одлука ове скупштине била је да се одлучно ради на томе како би се Нишка епархија подигла на ранг митрополије и да јој се присаједине делови Скопске митрополије који су отпали после проглашења Македонске православне цркве. Владика се успротивио избору председништва свештеничког удружења у које су ушли свештеници Урош Маринковић као председник и Миодраг Михајловић као секретар удружења. Владика их назива "екстремним елементима" међу свештеницима.*³³

Ниједна од сугестија епископа Јована није прихваћена.

Нови извештај Удбе указује да је владика задржао ранији став према Удружењу, али говори и о његовом мишљењу о предлогу нове територијално-административне организације Нишке епархије у оквиру СПЦ: *„Неколико дана након тога (26.9.1962. године) забележено је да је свештеник Божидар Станковић одбио да уђе у председништво свештеничког удружења речима: "Ја сам члан ССРН". Истом приликом остало је записано и мишљење владике Јована о подизању Нишке епархије на ранг митрополије: "Не можемо да добијемо митрополију јер ће то питање да постави и Жичка епархија јер и они имају историјску прошлост у прилог томе. Друго питање односи се на трошкове - ми смо сиромашни да поднесемо то".*³⁴

Свештеник Божидар Станковић је био близак епископу Јовану.

У периоду који је уследио, Удба је очигледно само појачала свој рад према нишком епископу као осведоченом противнику власти у СФРЈ. Из извештаја се види да Јован никако није попуштао, али и да своје ставове о свештеничком удружењу није мењао: *„Владика Јован је био најогорченији противник свештеничког удружења. 18.5.1963. године вратио се са заседања Светог архијерејског сабора, о чему избегава да разговара и са најближим свештеницима. Један од предлога на Сабору био је да се Нишка епархија подигне на ранг митрополије, али је одбијен. Предлог је, иначе, формулисан од стране свештеничког удружења из Ниша. Епископ Висарион је чак и јавно замерио Јовану што се није уопште zaloжио за овај предлог, на шта му је Јован одговорио "да се не живи од титула". Очигледно да је Јован био против овог предлога зато што је преложен од стране свештеничког удружења против чијег деловања је био веома искључив.*³⁵

Да је епископ Јован тачно опажао ситуацију у цркви, може се видети и из Удбиних записа о њему: *„На предлог о. Пимена, изумана Прохора Пчињског, 12. маја 1965. године, да се Врањска епархија припоји Нишкој, једногласно је прихваћено од стране епархијског одбора у Врању. Због тога је владика Јован боравио у Врању, када је одржао беседу: "Свештенички редови су проређени, стари су отишли у пензију а парохije су остале непопуњене. Млади богослови не желе да приме парохije, већ одлазе у државну службу па треба одабирати проверене и одане људе за богословију. Потпуно је расуло међу*

³² Мидић 2019, 267, *Историја православне епархије Нишке*.

³³ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

³⁴ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

³⁵ Исто.

свештеницима. Владика је апеловао да макар три пута годишње, када има највише света у цркви, о великим празницима приносе тас верницима и тражити помоћ за патријаришију јер има велике расходе за одржавање богословије и Теолошког факултета. Још је горе у монашком чину и поставља се питање ко ће водити рачуна о манастирским имањима, јер 20 година нико није отишао у калуђере. Током 1965. године међу свештеницима Нишке епархије је вођена расправа о регулацији парохија, пошто је ситуација на терену изискивала такву активност. Многе парохије су биле упражњене, неке су обухватале велики простор, народ се стално селио, посебно према градовима, али и последице рата још увек нису биле у потпуности отклоњене. Владика Јован се руководио принципом "да седиште парохије треба пренети тамо где је седиште комуне".³⁶

Владика Јован није пропуштао ниједно питање везано за црквени живот Епархије. Није заборављао ни догађаје из прошлости: „Владика Јован је 7.11.1965. године у Саборној цркви у Нишу организовао помен поводом 50 године од стрељања свештеника Нишке епархије од стране Бугара. Као гост је из Београда допутовао против Миодрага Стаменковић, коме је отац стрељан у овој групи свештеника.“³⁷

Отац свештеника Миодрага био је Стојан Стаменковић, јереј храма Св. Ђорђа у селу Горњем Барбешу (Заплање), Нишка епархија, кога су Бугари убили новембра 1915. године у групи од 22 свештеника код места Јанкина Падина (Бела Паланка). Тела убијених свештеника су запаљена бензином. То је само део ликвидираних свештеника од стране Бугара у Јужној (Старој) Србији, где је убијено 98 свештеномонаха. Њихове кости почивају у Костурници у Сурдулици заједно са осталим побијеним цивилима у том периоду бугарске окупације (1915-1918).

Владика Јован је од самог краја рата покушавао да избегне директно учешће у званичним црквеним органима СПЦ, што Удби није пролазило незапажено: „1965. године, владика Јован је био против свог чланства у Синоду, али није могао да одбије избор.“³⁸

Нимало лака обавеза вођења Нишке епархије имала је додатне проблеме, али владика Јован није пропуштао ни пред једном одлуком нових власти, што се може видети из нових извештаја Удбе: „Октобра 1965. године, Јован добио захтев из Крушевца да се ограда код цркве Лазарице склони и пренесе на крушевачко гробље. Владика ово није дозволио - тадашњем намеснику крушевачком - проти Радомиру Алексићу је поручио: "Не дајте да то скидају, а они ако смеју, нека покушају самовласно".³⁹

Наредне године, ситуација међу свештенством је била иста, што је и пратила Удба: „1966. године архијерејски заменик Момир Ђирић, свештеник у пензији, председник свештеничког удружења Урош Маринковић.“⁴⁰

Вечито питање за владика Јована била је селекција и правилни одабир нових кандидата за Богословију у најтежем периоду комунизма, када нико није желео да се бави тим позивом. То је било важно за Удбу: „Растис владике Јована архијерејским намесницима поводом одабира кандидата за богословију за годину 1966: "У обзир долазе само одлични ученици и да су из домаћинских породица. Могу се пронаћи такви ученици, не треба узимати као до сада кога било и какве било ученике који касније беже".⁴¹

Рад богословија такође је био отежан.

Богословија у Нишу је радила кратко време, после рата се покушало са

³⁶ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁴¹ Исто.

отварањем Богословије у Призрену. У Манастиру Раковици радила је у складу са приликама Богословија Св. Саве. Призренска Богословија је отворена фебруара 1947. године са дозволом Министарства просвете НР Србије уз напомену да је СПЦ издржава. Један од наставника био је и монах др Василије Костић, потоњи владика. Богословија Свети Сава радила је такоређи редовно октобра 1946. године.⁴²

Владика Јован је уживао значајну подршку на Западу, посебно код Англиканске цркве и то још из времена када је похађао докторске студије у Берну. *Удба* је кратко забележила да је „30.4.1966. године владика Јована посетио поглавар Англиканске цркве Рамзеј. Ову посету, Јован је позитивно оценио.“⁴³

Нема довољно информација како је протекао сусрет Јована и Рамзеја. То као да је дало нову снагу епископу Јовану, па је користио сваку прилику да сачува старе вредности. У извештају *Удбе* о томе стоји: „4.2.1966. године, владика Јован у беседи напао просвету и српске књижевнике што избегавају Светог Саву.“⁴⁴

У владавини комунизма и тешким временима по СПЦ, верни народ је проналазио начин чак и за нове пројекте. *Удба* је то бележила: „Изградња манастира Марковине код села Ђуниса 1966. године. Постојала је среска комисија за верска питања и верска комисија при Скупштини општине. Заселак Марковина - има једна богомоља са калуђером Климентом. Проглашена је светим местом активношћу сељака Драже Јоцића из Ђуниса (окарактерисан као верски фанатик и шпекулант). Све што је учињено је његова заслуга и он је и сада иницијатор за нову богомољу и конаке.“⁴⁵

У појединим моментима се чинило да је владика почео да попушта, када је, на пример, 1967. године, уз помоћ Свештеничког удружења покренуо епархијски часопис. Прота Петар Гагулић је тада писао о Јовану: „Са великом љубављу према свом узвишеном позиву, цркви и народу, улаже све своје физичке и духовне снаге и ревнује. После повратка са седнице Светог архијерејског сабора узима учешће у храмовној слави Саборне цркве, 1. јула 1967. године.“⁴⁶

У то време (1967-1969) средствима добијеним од ратне одштете започиње и велика обнова храмова и манастира Нишке епархије⁴⁷

Свештеничко удружење је наставило са својим радом, па је седница Савеза удружења православног свештенства Србије одржана у Београду, марта 1967. године. Они саопштавају да у интересу процвата верског живота и напретка цркве креће пуно активирање свештенства на унапређењу верског живота.⁴⁸

Доласком патријарха Германа на чело СПЦ, ситуација је почела помало да се поправља у односима са државном влашћу. Герман је 22. јануара 1969. године примио представнике Главног савеза удруженог православног свештенства Југославије. У разговору је учествовао и епископ банатски Висарион. Разматрана су питања која интересују и цркву и удружење православног свештеника.⁴⁹

Једини који уопште није попуштао у својим ставовима и изјавама био је владика Јован, што је педантно праћено у *Удби*: „Јануара 1971. године, владика Јован је захтевао од Синода да предузме оштре мере против Свилајничког одбора свештеничког удружења

⁴² Глас СПЦ број 1. од 1. јануара 1947. године (19. децембар 1946. године), 9.

⁴³ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁴⁶ Мидић 2019, 269, *Историја православне епархије Нишке*.

⁴⁷ Исто, 274.

⁴⁸ Православна мисао, година 10, свеска 1-2, Београд 1967, 168-169.

⁴⁹ Православна мисао, година 12, свеска 1-2, Београд 1969, 174.

које је путовало по Македонији и посетило Доситеја. Вођа био председник удружења - свештеник Вук Белојевић. О овоме је протествовао и владика призренски Павле.⁵⁰

У то време, владика Јован је већ слаб и болестан и све мање се појављивао у јавности. Удба је о томе оставила посебан извештај: „Већ у фебруару 1971. године стоји да се нишки протојереј Петар Гагулић намеће за владика и да је због тога крајем седамдесетих година посетио патријарха Германа. Том приликом предложио је образовање Врањске епархије, како би добио положај владике врањског уколико не може Нишка епархија. Петру Гагулићу је 1969. године умрла жена, тако да испуњава формалне услове за хиротонисање у чин епископа. Од стране тадашње УДБЕ, међутим, Петар Гагулић је окарактерисан као непомирљиви непријатељ социјалистичког уређења. 1. новембра 1971. године, призренски владика Павле и шабачки Јован посетили су нишког епископа Јована да би разговарали о лицу које би га заменило у Нишу. Јован је том приликом тражио да то буде владика жички Василије, док је шабачки владика Јован захтевао да пристане да га замени присутни Павле. Када је владика Јован ово одбио сви су се зачудили, пошто је и сам једно време тражио да то буде владика Павле. Пошто нису успели да пронађу решење, остало је да то реши Синод.“⁵¹

Одлуком Синода, владика Василије Костић је 1972. године постао администратор Нишке епархије. Јован је већ био доста болестан и сам је то тражио.

Убрзо после тога, владика Јован Илић се упокојио у Нишу, 5. фебруара 1975. године и сахрањен је у Нишкој саборној цркви.

И након његове смрти, настављено је појачано ангажовање Свештеничког удружења. Држава никако није одустајала од свеукупне контроле дешавања у цркви. На седници Главног одбора Савеза удружења православног свештенства Југославије, марта 1980. године, поред чланова Главног одбора Удружења, присуствовали су и Љубиша Стокић, секретар Одбора СК ССРЈ за остваривање улоге Социјалистичког савеза за религију и Радован Самарџић, секретар Савезне комисије за односе са верским заједницама. Саопштењем је требало показати да „Удружење православног свештенства може извршити све задатке који стоје пред њим ако се целокупно чланство ангажује. Све наде се полажу у младу генерацију свештеника.“⁵²

Закључак

Уколико се пажљиво анализирају извештаји Удбе, могли би се донети одређени, правилни закључци, како о владици Јовану, тако и о Свештеничком удружењу. Што се тиче владике, требало би узети у обзир и речи проте Радована Петровића, некадашњег старешине цркве Св. Николе у Нишу и савременика владике Јована: „Са великим пијететом сећам се тог архијереја који је, осим духовног, у себи поседовао и јак национални осећај. Пошто сам био један од ретких настављача идеје *Богомољачког покрета* у тешким временима комунизма, владика Јован је то посебно ценио. Због тога ме је као свештеника звао *"брат Раде"*. Када сам га једном приликом упитао зашто неће да прихвати кандидатуру за српског патријарха (приликом избора Германа, Јован је био један од кандидата), владика нишки је одговорио *"да није спреман за мучеништво"*. Јер - по његовим речима - место српског патријарха треба да буде нераскидиво везано са мучеништвом. Јован је био изузетно достојанствен епископ, без гордости, хладноће или

⁵⁰ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁵¹ Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

⁵² Православна мисао, часопис за богословију, књижевност и црквена сталешка питања, год 23, свеска 2, Бгд 1980, 189-190.

охолости. Није говорио сувише, свака реч му је била одмерена и на месту. Чак и шале када је изговарао биле су одмерене и пријатне.⁵³

Епископ Јован је у архивама *Удбе* до краја остао непријатељ нових власти које су покушавале да га слома на све могуће јавне и тајне начине, али нису успевале. На крају, једноставно нису знали шта да чине са њим. Немоћни да реагују како би хтели, препустили су времену да рашчисти са идејама владике Јована, архијереја старог кова, али можда и једног од најученијих и најмудријих у времену у коме је живео. То је раније потврдио (сада блаженопочивши) архимандрит Дионисије Пантелић, игуман манастира Св. Стефана у Липовцу код Алексинца, који је прошао сличан пут као владика Јован, само на nižем нивоу. Архимандрит Дионисије је увек понављао свој први сусрет са новим комунистичким властима, после монашења: „Када нестану такви као ти, ми ћемо завладати“. То су говорили и епископу Јовану, само на вишем нивоу.⁵⁴

Требало би поменути и занимљиво размишљање о Свештеничком удружењу архимандрита Аврама из манастира у Вукању на Јастрепцу (три манастира) који о томе каже: „Свештеници који су били малтретирани од *Удбе* морали су касније да постану чланови Удружења да би се покајали и на делу показали ревност. Део свештеника је ушао у Удружење, сматрајући тај облик организовања неком врстом ограничавања епископске власти. Прогон свештеника од стране комунистичког режима престао је доласком на трон српске цркве патријарха Германа који је био принуђен да води помирљиву политику према властима, како би сачувао витални део цркве у чему је и успео.“⁵⁵

Архимандрит Аврам је у младости био савременик владике Јована и лично учествовао у догађајима који се помињу у овом раду.

Поједини модерни црквени историчари дају сасвим другачију слику о Свештеничком удружењу: „Као заслуга свештеничком удружењу, многи свештеници су могли да се истакну као интелектуални радници, писци и истраживачи и историчари.“⁵⁶

То је можда и тачно, али је у суштини свештеничког позива битна духовна и морална мисија у раду са народом, а тек касније у науци.

На крају, врло занимљиво закључују „да је Свештеничко удружење оставило запажени траг и да је његов рад био од изузетног значаја за живот Нишке епархије. Владика Јован је умео то да препозна.“⁵⁷

Блаженопочивши епископ Јован је и те како умео да препозна смисао постојања Свештеничког удружења и његов дугорочни утицај на СПЦ као озбиљно мешање државе у унутрашње ствари цркве, али и стално настојање на урушавању српског идентитета који дубоко и исконски у себи носи СПЦ. Тај идентитет је постојао у свим страдалничким временима, од њеног постанка, а посебно је био угрожен у тешком времену владавине атеистичког комунизма који је на све начине покушао духовно уништење СПЦ.

⁵³ Казивање проте Радована Петровића (лична архива аутора).

⁵⁴ Казивање игумана Дионисија Петровића (лична архива аутора).

⁵⁵ Казивање архимандрита Аврама (лична архива аутора).

⁵⁶ Мидић 2019, 269, *Историја православне епархије Нишке*.

⁵⁷ Исто, 265.

Извори

Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

Део архиве цркве Гркињске, храм Успенија Пресвете Богородице, у поседу аутора, посебно казивање дугогодишњег црквењака Јакова Николића (сада покојног).

Лична архива блаженопочившег јереја Јована Цветановића у поседу аутора.

Казивање проте Радована Петровића (лична архива аутора).

Казивање игумана Дионисија Петровића (лична архива аутора).

Казивање архимандрита Аврама (лична архива аутора).

Штампа и часописи

Весник, број 68. од 1.12.1951. године.

Весник, број 515-516, септембар 1970. година.

Весник, број 45. и 46. од 15. марта 1951. године.

Глас СПЦ број 1. од 1. јануара 1947. године (19. децембар 1946. године).

Православна мисао, година 10, свеска 1-2, Београд 1967.

Православна мисао, година 12, свеска 1-2, Београд 1969.

Литература

Слијепчевић Ђоко, Историја Српске православне цркве за време Другог светског рата и после њега, трећа књига, Бигз, Београд 1991.

Мидић Далибор, Ђакон, *Историја православне епархије Нишке*, Православна епархија Нишка, Ниш 2019.

Девећ Немања, *За Тита и партију, партизански покрет у Србији 1941-1944* (друго издање), Службени гласник, Београд 2022.

Vladimir Vuckovic

**BISHOP JOVAN ILIĆ OF NIŠ AND HIS ATTITUDE TOWARDS THE PRIESTLY
ASSOCIATION AFTER WORLD WAR II (FROM THE ARCHIVES OF UDBA)**

(contribution to the history of the Niš Diocese and the Serbian Orthodox Church)

If the reports of UDBA are carefully analyzed, certain, correct conclusions could be drawn, both about Bishop Jovan and about the Priestly Association. As for the Bishop, the words of Proto Radovan Petrović, former head of the church of St. Nicholas in Niš and a contemporary of Bishop Jovan: "I remember with great reverence that Bishop who, in addition to his spiritual nature, also possessed a strong national feeling. Since I was one of the rare followers of the idea of the *Bogomoljački movement* in the difficult times of communism, Bishop Jovan especially appreciated this. That is why, as a priest, he called me "*brother Rade*". When I once asked him why he would not accept the candidacy for Serbian Patriarch (when German was elected, Jovan was one of the candidates), the Bishop of Niš replied "that he was not ready for martyrdom". Because - in his words - the position of Serbian Patriarch should be inextricably linked to martyrdom. Jovan was an extremely dignified bishop, without pride, coldness or arrogance. He did not talk too much, every word he said was measured and in place. Even the jokes he made were measured and pleasant⁵⁸.

In the archives of UDBA, Bishop Jovan remained an enemy of the new authorities until the end, who tried to crush him in every possible public and secret way, but they failed. In the end, they simply did not know what to do with him. Unable to react as they would have liked, they left time to sort out the ideas of Bishop Jovan, an old-fashioned bishop, but perhaps one of the most learned and wisest of the time in which he lived. This was previously confirmed by (now blessedly deceased) Archimandrite Dionysije Pantelić, abbot of the monastery of St. Stefan in Lipovac near Aleksinac, who had gone through a similar path as Bishop Jovan, only at a lower level. Archimandrite Dionysije always repeated his first encounter with the new communist authorities, after his monasticism: "When people like you disappear, we will rule." They also told Bishop Jovan, only at a higher level.⁵⁹

It is also worth mentioning the interesting reflection on the Priestly Association of Archimandrite Avram from the monastery in Vukanja on Jastrebac (three monasteries), who says about it: "The priests who were mistreated by Udba had to later become members of the Association in order to repent and show zeal in action. Some of the priests joined the Association, considering this form of organization to be a kind of limitation of episcopal authority. The persecution of priests by the communist regime ended with the arrival of Patriarch German to the throne of the Serbian Church, who was forced to pursue a conciliatory policy towards the authorities in order to preserve a vital part of the church, which he succeeded in doing."⁶⁰

Archimandrite Avram was a contemporary of Bishop Jovan in his youth and personally participated in the events mentioned in this work.

Some modern church historians paint a completely different picture of the Priestly Association: "To the credit of the Priestly Association, many priests were able to stand out as intellectual workers, writers, researchers, and historians."⁶¹

That may be true, but at the heart of the priestly calling is the spiritual and moral mission in working with the people, and only later in science.

⁵⁸ Memories of Proto Radovan Petrovic conveyed to the author

⁵⁹ Author's personal archive, conversation with Abbot Dionysius

⁶⁰ Memories of Archimandrite Avram conveyed personally to the author

⁶¹ History of the Niš Diocese, 269

Finally, they conclude very interestingly “that the Priestly Association left a noticeable mark and that its work was of exceptional importance for the life of the Niš Diocese. Bishop Jovan was able to recognize this.”⁶²

The late Bishop Jovan was also able to recognize the meaning of the Priestly Association’s existence and its long-term influence on the Serbian Orthodox Church as serious interference by the state in the internal affairs of the church, but also a constant effort to undermine the Serbian identity that the Serbian Orthodox Church deeply and primordially carries within itself. This identity has existed in all times of suffering, since its inception, and was especially threatened during the difficult times of the rule of atheistic communism, which attempted in every way to spiritually destroy the Serbian Orthodox Church.

⁶² History of the Niš Diocese, 265